

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 4

2026

DISKURS TUSHUNCHASINING TARIXIY RIVOJI VA DISKURSIV MARKERLARNING FUNKSIONAL-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Abdumalikova Dilfuza Abduraubovna

Jizzax davlat pedagogika universiteti, o'qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada diskurs tushunchasining shakllanishi va tarixiy taraqqiyoti antik davrdan boshlab zamonaviy lingvistik bosqichlargacha izchil tahlil qilinadi. Xususan, Platon va Aristotel davridagi "logos" konsepsiyasidan tortib, strukturalizm, poststrukturalizm hamda zamonaviy kognitiv va multimodal yondashuvlargacha bo'lgan ilmiy qarashlar yoritiladi. Maqolada diskursiv markerlarning lingvopragmatik tabiati, ularning nutqdagi bog'lovchi, izohlovchi va kommunikativ vazifalari tahlil qilinadi. O'zbek tilshunosligida diskurs va diskursiv markerlarning o'rganilish bosqichlari, ularning tarixiy ildizlari Devonu lug'otit turk hamda Alisher Navoiy asarlaridagi namunalari asosida yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: diskurs, diskursiv markerlar, lingvopragmatika, sotsiolingvistika, diskurs tahlili, tarixiy taraqqiyot, kommunikativ birliklar, pragmatik funksiyalar, matn va nutq, multimodal diskurs, kognitiv yondashuv, o'zbek tilshunosligi, nutq jarayoni, kontekst, til va jamiyat.

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ПОНЯТИЯ ДИСКУРСА И ФУНКЦИОНАЛЬНО- СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДИСКУРСИВНЫХ МАРКЕРОВ

Абдумаликова Дилфуза Абдураубовна

Джизакский государственный педагогический университет, преподаватель

Аннотация

В статье последовательно анализируется формирование и историческое развитие понятия дискурса от античности до современных этапов лингвистики. В частности, рассматриваются научные взгляды от концепции «логоса» у Платон и Аристотель до структурализма, постструктурализма, а также современных когнитивных и мультимодальных подходов. Анализируется лингвопрагматическая природа дискурсивных маркеров, их связующая, пояснительная и коммуникативная функции в речи. Также освещаются этапы изучения дискурса в узбекском языкознании, его исторические корни на примере Дивану лугат ат-тюрк и произведений Алишер Навои.

Ключевые слова: дискурс, дискурсивные маркеры, лингвопрагматика, социолингвистика, анализ дискурса, историческое развитие, коммуникативные единицы, прагматические функции, текст и речь, мультимодальный дискурс, когнитивный подход, узбекское языкознание, речевой процесс, контекст, язык и общество.

THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE CONCEPT OF DISCOURSE AND THE FUNCTIONAL-SEMANTIC FEATURES OF DISCOURSE MARKERS

Abdumalikova Dilfuza Abduraubovna

Jizzakh State Pedagogical University, Teacher

Abstract

This article provides a consistent analysis of the formation and historical development of the concept of discourse from antiquity to modern linguistic stages. In particular, it traces scientific views from the concept of "logos" in the works of Plato and Aristotle to structuralism, post-structuralism, and contemporary cognitive and multimodal approaches. The study also examines the linguopragmatic nature of discourse markers, including their connective, explanatory, and communicative functions in speech. Furthermore, it highlights the stages of discourse studies in

Uzbek linguistics, illustrating their historical roots through examples from *Divanu lughat at-turk* and the works of Alisher Navoi.

Keywords: discourse, discourse markers, linguopragmatics, sociolinguistics, discourse analysis, historical development, communicative units, pragmatic functions, text and speech, multimodal discourse, cognitive approach, Uzbek linguistics, speech process, context, language and society.

Diskurs tushunchasining shakllanishi va taraqqiyotini tarixiy-davriy bosqichlar orqali o'rganish uning bugungi lingvistik maqomini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Diskurs hozirgi tilshunoslikda nafaqat nutq yoki matnning ifodasi, balki inson tafakkuri, ijtimoiy ong, hokimiyat, identitet va madaniy tajribaning ko'p qatlamli ifodasi sifatida talqin qilinadi. Shu nuqtai nazardan, uning taraqqiyot bosqichlarini izchil tahlil qilish muhimdir.

1. Antik davr: “logos” asosidagi mantiqiy-dialektik yondashuv

Miloddan avvalgi V–IV asrlarda yashab ijod qilgan yunon faylasuflari Platon va Aristotel til, tafakkur va nutq o'rtasidagi bog'liqlikni “logos” tushunchasi orqali izohlab berganlar. Aristotelning “*Ritorika*” asarida nutq aql va mantiq asosida shakllanuvchi ta'sir vositasi sifatida talqin qilinadi. Aynan shu yondashuvda diskurs tushunchasining ilk nazariy konturlari muloqot, dalillash va ijtimoiy ta'sir mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi. Yunon va Rim ritorikasida nutqiy shakllanish, notiqlik san'ati va ijtimoiy muloqotning o'rni keyingi diskurs nazariyalari uchun zamin yaratadi.

2. O'rta asrlar: etik-diniy nutq va axloqiy-didaktik yondashuv

O'rta asrlarda, ayniqsa islomiy Sharq tafakkurida, nutq axloqiy, ma'naviy va diniy maqsadlar bilan chambarchas bog'liq holda o'rganildi. Al-Farobiy, Ibn Sino kabi mutafakkirlar nutqni faqat aloqa vositasi emas, balki ijtimoiy-tarbiyaviy qurol sifatida baholadilar. Al-Farobiyning “*Kitob al-Hitoba*” asarida nutq ijtimoiy taraqqiyot va insoniy muomala madaniyatining muhim omili sifatida ko'rsatiladi. Bu davrda “diskurs” termini hali mustaqil ilmiy atama sifatida shakllanmagan bo'lsa-da, u nutq, axloq, e'tiqod va ijtimoiy ong bilan bog'liq tushuncha tarzida mavjud edi.

3. Uyg'onish davri: erkin fikr va notiqlik vositasi

Renessans davrida Yevropada nutq va notiqlik san'atining ijtimoiy ahamiyati keskin ortdi. Erasmus, Thomas More, Machiavelli singari mutafakkirlar nutqni jamiyatni isloh qilish, erkin fikrni targ'ib etish va ijtimoiy munosabatlarni qayta shakllantirish vositasi sifatida ko'rdilar. Natijada diskurs shaxsiy erkinlik, tanqidiy tafakkur va ijtimoiy ta'sir bilan bog'liq hodisa sifatida talqin etila boshladi.

4. XVIII–XIX asrlar: til tizimi va nutq realizatsiyasi markazida

XVIII–XIX asrlarda Yevropa tilshunosligida diskursga doir qarashlar til tizimi va nutq munosabatlari doirasida shakllandi. Ayniqsa, Ferdinand de Sossyurning tilni *langue* va *parole* kabi ikki birlikda o'rganishi muhim burilish yasadi. *Parole* keyinchalik diskursga yaqin tushuncha sifatida talqin qilina boshladi. Bu bosqichda diskurs mustaqil tadqiqot obyekti sifatida hali to'liq shakllanmagan bo'lsa-da, nutqiy amalga oshish, matn strukturasi va tilning amaliy ko'rinishi sifatida tushunildi.

5. XX asr: diskursning mustaqil lingvistik va ijtimoiy kategoriya sifatida shakllanishi

XX asr diskurs nazariyasi taraqqiyotida hal qiluvchi davr bo'ldi. Zellig Harris ilk bor “diskurs tahlili” atamasini ilmiy muomalaga olib kirdi. M. Bakhtin diskursning dialogik va intersubyektiv tabiatini asoslab berdi. Mishel Fuko esa diskursni til hodisasidan kengroq doirada, ya'ni bilim, hokimiyat va ideologiya bilan bog'liq tarixiy-madaniy konstrukt sifatida talqin qildi. Uning fikricha, diskurs nafaqat voqelikni ifodalaydi, balki uni shakllantiradi ham. Shu tariqa diskurs XX asrda faqat lingvistik emas, balki falsafiy, sotsiologik va siyosiy tahlilning ham markaziy tushunchasiga aylandi.

6. XXI asr: kognitiv, multimodal va neyrotilshunoslik bosqichi

XXI asrga kelib diskursni o'rganish yanada murakkablashdi va ko'p yo'nalishli tus oldi. Teun van Dijk diskursni kognitiv struktura va ijtimoiy bilim tizimi sifatida tahlil qildi. Multimodal tahlil vakillari esa diskursni faqat verbal birliklar emas, balki vizual, tovushli, jismoniy va raqamli belgilar majmuasi sifatida ko'rsatdilar. Neyrotilshunoslik esa diskursdagi urg'u, intonatsiya, semantik signal va emotsional ranglarning inson miyasi tomonidan qay tarzda qayta ishlanishini o'rganmoqda. Demak, zamonaviy bosqichda diskurs ko'p bosqichli, ko'pmodal va kognitiv jihatdan murakkab fenomen sifatida namoyon bo'lmoqda.

“Diskurs” atamasining ildizi lotincha *discurrere* so'ziga borib taqaladi. Mazkur so'z “harakatlanmoq”, “fikir yuritmoq”, “tahlil qilmoq” ma'nolarini anglatadi. Yevropa ilmiy an'anasida bu atama dastlab falsafiy, so'ngra ritorik, grammatik va filologik doiralarda qo'llanila boshlagan. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida diskurs tushunchasi matn bilan bog'liq qarashlar orqali tilshunoslikka yaqinlashdi. Tilshunoslikda u dastlab nutqning matndan ortiqroq bo'lgan, ya'ni vaziyat, muallif va auditoriya bilan bog'liq tomonlarini anglatishda qo'llanildi.

Michel Foucaultning 1960–1980-yillardagi ishlari diskurs nazariyasini yangi paradigmaga olib chiqdi. Unga ko'ra, diskurs — bu bilish, hokimiyat va til o'rtasidagi tarixiy-madaniy tuzilma bo'lib, u nafaqat muloqotni, balki voqelikni anglash doirasini ham belgilaydi. Shu tariqa diskurs nazariyasi poststrukturalizm, madaniy tahlil va kritik yondashuvlar bilan boyidi. Keyingi tadqiqotlarda diskurs jins, etniklik, madaniyat, mafkura va identitet bilan bog'liq hodisa sifatida ham tahlil qilina boshlandi.

Rus tilshunosligida M.N. Kojina, V.I. Karasik va N.D. Arutyunova kabi olimlar diskursni nutq akti, kommunikativ vaziyat va madaniy kodlar tizimi sifatida izohladilar. Ularning ishlarida diskurs kommunikativ tilshunoslik bilan uzviy bog'liq tushuncha sifatida qaraladi.

Turk tilshunosligida esa diskurs matn va nutqning kontekstual ifodasi sifatida pragmatika, stilistika va kommunikativ vazifalar bilan aloqador holda talqin qilinadi. Bu yondashuvlar turkiy tillar doirasida diskursni o'rganish uchun muhim nazariy asos yaratdi.

O'zbek tilshunosligida “diskurs” atamasi asosan XX asr oxiri va XXI asr boshlarida faol ilmiy muomalaga kirib keldi. I. Jo'raqulov, N. Komilova, O. Mahmudov, Z. Normatova, M. Xolmatov singari tadqiqotchilar diskursni pragmatik, kognitiv va kommunikativ birlik sifatida talqin etishdi. Bugungi kunda o'zbek tilshunosligida badiiy diskurs, diniy diskurs, ommaviy axborot vositalari diskursi, reklama va blog matnlari kabi yo'nalishlarda tahlillar olib borilmoqda.

O'zbek tilshunosligida diskursiv markerlarning shakllanish bosqichlari

Zamonaviy o'zbek tilshunosligida til birliklari faqat sintaktik yoki semantik-pragmatik jihatdan emas, balki muloqotning kontekstual sharoitlarida ham tahlil qilinmoqda. Shu jihatdan diskursiv markerlar nafaqat bog'lovchi vositalar, balki nutq ishtirokchilarining pozitsiyasi, munosabati, emotsional-uslubiy ohangi va madaniy dunyoqarashini ifodalovchi birliklar sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

1-bosqich (1950–1980): sintaktik birliklar markazidagi yondashuv

Bu davrda “diskursiv marker” atamasi ilmiy muomalaga hali kirmagan bo'lsa-da, matn va gaplararo bog'lanishni ta'minlovchi vositalar sintaktik nuqtai nazardan o'rganila boshlandi. G'. Zulfiqarov, N. Mahmudov, M. Yo'ldoshev kabi olimlar matndagi aloqa vositalarining sintaktik mohiyatini yoritganlar.

2-bosqich (1980–2000): stilistik va matnshunoslik yondashuvi

Bu davrda til birliklarining stilistik funksiyasi, matn emotsionalligi va ekspressiv imkoniyatlari markazga chiqdi. I. Hakimov, A. Jo'rayev, E. Begmatov kabi tadqiqotchilar diskursiv birliklarning funksional-stilistik tabiatini yoritishga e'tibor qaratdilar.

3-bosqich (2000–2010): pragmatik-diskursiv yondashuv

Bu bosqichda diskurs tushunchasi o'zbek tilshunosligida faol ilmiy muhokama qilina boshladi. Diskursiv markerlar fikrni izohlovchi, ehtimollikni bildiruvchi, subyektiv munosabatni ifodalovchi va muloqotning ishonchlilik darajasini ko'rsatuvchi vositalar sifatida talqin qilindi.

4-bosqich (2010–2020): tizimli klassifikatsiya

Ushbu davrda diskursiv markerlar stilistik, pragmatik va kognitiv xususiyatlariga ko‘ra tasniflandi. Ular til o‘qitish tizimlarida, xususan CEFR asosidagi kommunikativ kompetensiyani baholashda muhim birlik sifatida qarala boshlandi.

5-bosqich (2020–hozirgi vaqt): AI va korpus lingvistikasi bosqichi

So‘nggi bosqichda sun‘iy intellekt vositalari, korpus lingvistikasi va avtomatik annotatsiyalash tizimlari yordamida diskursiv markerlarning avtomatik aniqlanishi va tasnifi amalga oshirilmoqda. Ularning nutq kompetensiyasini baholashdagi roli tobora ortib bormoqda.

Jadval: O‘zbek tilshunosligida diskursiv markerlar rivoji bosqichlari

Bosqich (yillar)	Asosiy olimlar	Yondashuv xususiyati	Asosiy markerlar misoli
1950–1980	G. Zulfiqarov, N. Mahmudov	Sintaktik yondashuv	ammo, lekin, chunki
1980–2000	I. Hakimov, A. Jo‘rayev	Stilistik-funksional	ya‘ni, hatto, axir
2000–2010	G. Haydarov, A. Madvaliyev	Pragmatik-diskursiv	demak, ehtimol
2010–2020	Z. Toirova, G. Haydarov	Tizimli tasnif	nazdimda, xullas
2020–hozirgi vaqt	Korpus va AI tadqiqotchilari	Avtomatik tahlil va annotatsiya	albatta, ehtimol, demak

O‘zbek tilidagi diskursiv markerlarning tarixiy ildizlarini qadimgi turkiy manbalarda ham kuzatish mumkin. Mahmud Qoshg‘ariyning *“Devonu lug‘otit-turk”* asari bunday birliklarni aniqlash uchun muhim manbadir. Asarda tinglovchini faollashtiruvchi, nutqni davom ettiruvchi, fikrni bog‘lovchi va o‘tish ma‘nosini beruvchi ko‘plab birliklar uchraydi. Masalan, *“ayt dinla”*, *“sözümni tynla”* kabi shakllarda tinglovchiga murojaat qiluvchi va nutqni tashkil etuvchi vositalar mavjud.

Alisher Navoiy asarlarida ham diskursiv birliklar boy va serqirra ko‘rinishda namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, *“Xamsa”* va *“Lison ut-tayr”* kabi asarlarda muloqotni yo‘lga qo‘yuvchi, tinglovchini tayyorlovchi, avvalgi fikrni izohlovchi markerlar faol qo‘llangan. Masalan, *“Ey do‘st”*, *“Bas”*, *“Emdi”* kabi birliklar bugungi o‘zbek tilidagi diskursiv markerlarning tarixiy analoglari sifatida qaralishi mumkin.

Alisher Navoiy asarlarida uchraydigan ayrim diskursiv markerlar

№	Marker (asarda)	Hozirgi o‘zbek tilidagi ko‘rinishi	Funksional vazifasi	Qisqacha izoh
1	yana	yana	Takroriylik, qo‘shimchalik	Fikrni davom ettiradi yoki to‘ldiradi
2	aniqkim	aniqki	Ishonch va aniqlik	Fikrning qat‘iyligini bildiradi
3	bo‘lmasa	bo‘lmasa	Shartli-inkoriy bog‘lovchi	Muqobil yoki ogohlantiruvchi ma‘no beradi
4	holbuki	holbuki	Tushuntirish, qarama-qarshilik	Izohlovchi va muqoyasa vositasi
5	shuningdek	shuningdek	Qo‘shimcha misol keltirish	Avvalgi fikrni kengaytiradi
6	haqiqatda	haqiqatdan	Ishonchli asoslash	Dalillash va ta‘kidlash vazifasi
7	emdi	endi	O‘tish, davom ettirish	Vaqt va mantiqiy bog‘lanishni bildiradi
8	agar	agar	Shart	Mantiqiy bog‘liqlik hosil qiladi

Xulosa

Diskurs tushunchasi o‘zining tarixiy rivojlanishida ritorik an‘anadan boshlab postmodern epistemologiya, kritik tahlil, kognitiv va multimodal yondashuvlarga bo‘lgan murakkab taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tdi. U bugungi kunda matn va nutqning oddiy yig‘indisi emas, balki

ijtimoiy, madaniy, siyosiy va kognitiv tizimlar bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan ko‘p qatlamli fenomen sifatida qaralmoqda.

O‘zbek tilshunosligida ham diskurs tushunchasi tobora mustahkam ilmiy kategoriya sifatida shakllanmoqda. Ayniqsa, diskursiv markerlar tahlili tilning kommunikativ, pragmatik va ijtimoiy-funksional imkoniyatlarini ochib berishda muhim vositaga aylanmoqda. Shu bois zamonaviy o‘zbek tilshunosligida diskursni nafaqat stilistik birlik, balki ixtisoslashgan kommunikativ mexanizm sifatida tadqiq etish yangi ilmiy bosqichni boshlab bermoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Фуко М. Археология знания. — М.: Гнозис, 1994. — 327 с.
2. Остин Дж. Слово как действие. — М.: Прогресс, 1986. — 247 с.
3. van Dijk T. A. Ideology and discourse: A multidisciplinary introduction. — Pompeu Fabra University, 2000. — 68 p.
4. Komilova N. Diskursiv birliklar va ularning kommunikativ funksiyasi // O‘zbek tili va adabiyoti. — 2012. — № 4. — B. 23–29.
5. Qashg‘ariy M. Devonu lug‘otit turk. — T.: Fan, 1960. — T. 1. — B. 65–92.
6. Navoiy A. Munojotlar. — T.: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1985. — B. 41–57.